

ПРИЛОЗИ

Бојан НОВАКОВИЋ*

ТВРЂАВА ОНОГОШТ

ABSTRACT: *By depicting timeline of the research on the Onogošt Fortress, the author offers a critical insight into the generally accepted thesis concerning both the construction of the fortress on the foundations of the Roman castra and the Gothic Anagastum. Neither archaeological findings nor the archival data support the thesis that the fortress and the settlement have continuously existed from the ancient period until nowadays. Reconstruction of development of the urban strongholds in XVII and XVIII century was done based on the available resources. The currently available, absolutely insufficient, data on research points to the fact that the visible ramparts of the fortress were constructed by the Turks. Whether the appearance of certain structures or of the entire fortress was determined by previously existing foundations, and how many layers thereof were there, if any, will be determined in the ensuing archaeological research.*

KEY WORDS: *Anagastum, Onogošt, research timeline, reconstruction of the urban strongholds, functions of the fortress.*

Тврђава Оногошт је саграђена на врху и у источном подножју издуженог стјеновитог гребена који представља најповољнију природну одбрамбену позицију у равни Никшићког поља. Горњи град јој је релативно добро очуван, док су од Доњег преостали дјелови појединих кула и темељне зоне зидова који су их повези-вали. Велика оштећења претрпјела је у борбама током 1877, а највећу девастацију у годинама изградње новог Никшића, када је локалном становништву била најдосу-тупнији извор грађевинског материјала.¹

* Аутор је кустос-историчар, Музеји и галерије Никшић.

¹ Девастација је настављена и касније, а један њен вид су и резултати радова на адаптацији западног дијела Горњег града из 2001. године. Такође је и зид са луком од главног улаза у Доњи град, који је накнадно постао дио стамбеног објекта, срушен 2014. године.

Пошто расположиви извори не дају јасну слику о настанку тврђаве, у науч-ној литератури су се усталиле конструкције које се често темеље на аналогима и претпоставкама. Предмет овог рада је њихово преиспитивање и покушај реконструкције појединих грађевинских фаза, у мјери у којој то дозвољавају њени видљиви остаци, архивски подаци и дјелимична археолошка истраженост.

Античко насеље

Најранији помен насеобине на подручју Никшићког поља налази се у Птоломејевој Географији (II вијек), гдје се назива Ендерон (Ἐνδῆρον).² У каснијим изворима јавља се као: *Sanderua* (Tabula Peutingeriana), *Andarba* (Itinerarium Antonini)³ и *Anderba* (Ravennatis Anonymi).⁴ Локација јој до данас није са сигурношћу утврђена, мада преовладава мишљење да је била на комуникацији Scodra – Nagona, крај римског моста на ријечи Моштаници.⁵ Тврђава Оногошт се налази нешто источније. Многи археолози сматрају да њен средњовјековни слој лежи на темељима римског каструма, а историчари и лингвисти да јој је назив адаптација старијег облика Анагастум.⁶ Отуда је одавно присутна и теза о готском поријеклу ове тврђаве и њеног назива.⁷ Међутим, изузев турског, ниједан од поменутих слојева није за сада на њој недвосмислено утврђен.

Што се тиче њеног назива, постоји довољно разлога да вјерујемо да облик *Anagastum* и његове варијанте у документима на латин-

² Claudii Ptolemaei, *Geographia*, ed. C. F. A. Nobbe, Lipsiae 1843, II, 16, 12.

³ *Itinerarium Antonini Avgusti et Hierosolymitanum: ex libris manuscriptis ediderunt G. Parthey et M. Pinder*, Berolini, 1848, 338.7.

⁴ *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica: ex libris manuscriptis ediderunt M. Pinder et G. Parthey*, Berolini IV 16, 211.

⁵ Сматрам да је у основи овог назива ие. **der -*, „ток“, са препозицијом ие. **an-* и наставком *-ba/-ua*, типичним за илирске називе (уп. *Salthua*, *Butua*, *Pardua* и др.), па би форма *an-der-ua* могла значавати локацију уз обалу водотока. Предложена локација на обали Моштанице имала би смисла и због тога што у **der-* препознајемо семантичку нијансу „брзо тећи“, „заривати“, а то је особина њеног тока код античког локалитета. Ријека је ту усјекла корито у конгломерат, мада јој је највећи дио преосталог тока равничарски: Б. Новаковић, *Порфирогенит овтò Ζετλήβη*, *Историски записи 1–4* (2008) 165, нап. 13.

⁶ С. Јиреček, *Geschichte der Serben I*, Gotha 1911, 53; Н. Barić, *Lingvističke studije*, Djela, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, knj. I, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. I, Sarajevo 1954, 76; Р. Маројевић, *Методолошка питања ономастичких истраживања*, Црногорски говори, резултати досадашњих испитивања и даљи рад на њиховом проучавању, ЦАНУ, Титоград 1984, 238.

⁷ М. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 5; П. Шобајић, *Никшић - Оногошт*, Београд 1938, 22–25.

ском језику (*Anagast*, *Nago-sta*, *Nagasto* итд.), представљају романизоване форме изворно словенског облика *Оногошт*, који потиче од личног имена *Оногость*.⁸ Замјена вокала *o* са *a* у њима, иако недоследна, спада у типичне облике романизације словенских назива када долазе преко далматинских Романа (уп.: *Parava*< Попово, *Abravizzo*< Обровац, *Dabrat*< Доброта итд). Таква графија највјероватније је последица изговора вокала *o*, кога су Срби и Хрвати изговарали са отворенијом артикулацијом него што су то чинили далматински Романи. У њиховим записима таква пракса се одржала све до пред крај средњег вијека.

Теза да је тврђава Оногошт подигнута на римским темељима базира се на запажањима Артура Еванса, који ју је детаљно прегледао одмах након предаје турске посаде.⁹ Сличност са римским начином градње Еванс запажа у плану Доњег града и његових кула. Ипак, он на њему не налази никакав запис или неке друге римске архитектонске радове, па констатује да је већина зидина релативно скорог датума. Отуда Оногошт види као примјер континуитета римске умјетности у Илирији,¹⁰ можда усљед каснијих византијских утицаја, јер квадратне основе препознаје и на неким другим херцеговачким градовима.¹¹ Ипак, његово запажање о великој сличности плана Доњег града са античким каструмима оставило је код многих истраживача дубоко увјерење да је подигнут на античким темељима, што је подржано и прихватањем идеје о готском упоришту на овој локацији.

У Никшићу су током Првог свјетског рата боравили аустријски археолози Прашникер и Шобер. Они су указали на велику сличност никшићког града и неких кастела у Албанији, посебно са кастелом у Елбасану, јер су по њима сви они касно-античке грађевине. У свом дјелу приложили су и Евансов план тврђаве.¹²

⁸ Б. Новаковић, *Anagastum или Оногоште?*, Ономатолошки прилози 19–20 (2009) 15–23. С. Роспонд, *Структура и класификација древневосточнославјанских антропонимов (имена)*, Вопросы языкознания 3 (1965) 8; Исти: *Ślowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -jъ*, Wrocław 1983, 104, налази топоним Оногошт и у Штајерској, али облици *Hengistfeld* (892. год.) и *Hengista* (XI вијек) очигледно потичу од германског личног имена *Hengist*. Роспонд такву реконструкцију преузима од Рамовша: *Historična gramatika slovenskega jezika II: Konzonantizem*, Ljubljana 1924, 271, који је наводи само као прет-поставку. У новије вријеме В. Васильев, *Архаическая топонимия новгородской земли (Древнеславянские деантропонимные образования)*, Великий Новгород 2005, 156, 161–162, 318, назив потока *Онегость/Омигость* у сливу Ладошког језера изводи од словенског личног имена *Оногость*.

⁹ A. J. Evans, *Illyrian letters*, London 1878, 202–203.

¹⁰ A. J. Evans, *Illyrian letters*, 203.

¹¹ A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster 1883, 86.

¹² C. Praschniker - A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien 1919, 54, 99. Д. Сергејевски, *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 17 (1962) 91–92 у вези са овим каже: „У самом Ник-

Датирањем зидина Оногошта бавио се у више наврата и Павле Мијовић. По њему је рекогносцирањем локалитета 1963. утврђено да је квадратна основа Оно-гошта сасвим произвољна јер ју је Еванс реконструисао на основу зидина које једним дијелом припадају Горњем, а другим Доњем граду. Закључује да су то зидине турског града с краја XVII вијека, и да је немогуће замислити римски каструм чији би један дио квадратне основе стајао на брду, а други у подграђу.¹³

Деценију касније Мијовић се осврнуо на проблем готске тврђаве Анагастум из V вијека као најстаријег дијела овог града. Пошто за такву претпоставку недо-стају археолошки докази, предложио је да треба остати при Евансовој тврдњи да је у најнижим стратумима Оногошта сачуван римски каструм.¹⁴ Притом се ослања на налаз солида цара Валентијана, облик каструма, његов положај и могућност да му се у подножју лоцирају остали дјелови, са *cardo* и *decumanusom*, што се по њему и без ископавања може утврдити по распореду кула.¹⁵ Неправилност квадратне основе Доњег града он тумачи евентуалним одступањем од античке, која се за сада подразумева под видљивим остацима тврђаве, па би ископавања могла унијети њену исправку.¹⁶ Дакле, Мијовић о античким темељима не суди на основу њихових материјалних трагова, већ на основу плана тврђаве.

Анализирајући њену намјену, он истиче да је по просторном рјешењу супротност плану палата-резиденција-каструм, какви су Велики Брион, Могорјело и По-лаче на Мљету.¹⁷ Тврђаву Оногошт сматра извршним представником једне новине коју су у IV вијеку увели касноантички полиокретици, по којима војнички логор-каструм најбоље служи намјени ако је смјештен дијелом на погодној стратешкој главици, дијелом низ њу и у њеном равном подножју, уз водену препреку.¹⁸

Тезу о готском поријеклу тврђаве прихвата Мирко Ковачевић, који три куле Горњег града сматра остацима готског каструма.¹⁹ Ви-

шићу, како је давно констатовано, нема остатака античке насеобине. Иначе је позната Евансова претпоставка да је стари турски град (Доњи град) изграђен на касноантичким темељима, јер његов план је такав. Заиста таква сличност (у општим цртама) постоји, али је до ње могло доћи и индиректно, јер и у Албанији има средњовјековних градова касноантичког плана, нпр. Елбасан.²⁰

¹³ П. Мијовић, *Alata - Рибница - Подгорица*, Старинар 15–16 (1966) 80.

¹⁴ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд - Улцињ, 1975, 53.

¹⁵ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови...*, 53.

¹⁶ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови...*, 53.

¹⁷ П. Мијовић, *О неким питањима наше палеогенезе и урбаногенезе*, Старинар 28–29 (1979) 275. Овим се Мијовић супротставља ставу М. Суића који Оногошт види као још један примјер склопа палата-резиденција-каструм: М. Suić, *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 241.

¹⁸ П. Мијовић, *О неким питањима...*, 275.

¹⁹ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови...*, 123.

дјећемо да се оне осим по начину градње и улози у одбрамбеном систему утврђења разликују и по старости, и да једна од њих спада у његове најмлађе објекте.

До сигурнијих података о старости Доњег града дошло се тек четврт вијека након првог Мијовићевог осврта.²⁰ Резултати археолошких истраживања из 1988. изнова потврђују да се план Доњег града прилично разликује од Евансовог (видјети слике 2. и 3), и да му је основа била у виду неправилног четвороугаоника. У иско-павањима која су имала сондажни карактер посебна пажња је усмјерена на темеље кула-капија, као и на друге дјелове утврђења који би могли пружити свједочанство о његовим античким основама. Показало се да су темељи кула-капија солидније грађени од језгра и лица бедема, али да њихов начин градње несумњиво указује на турско поријекло, што важи и за пронађене стаклене и керамичке фрагменте. То је важно истаћи јер се управо те куле-капије сматрају реперима античког каструма. Једна од сонди постављена је у централном дијелу Доњег града, на мјесту гдје би требало да се сијеку *cardo* и *decumanus* касноантичког Анагастума, али нијесу про-нађени материјални трагови из тог периода.

Истраживања зидина Оногошта никада нијесу извршена у мјери која би омогућила њихово сигурније датовање. Резултати првих истраживања и данас се високо вреднују иако су била краткотрајна и површна, готово у рангу путописа, док се новија, детаљнија и систематичнија, углавном занемарују. Зато су и закључци које налазимо у литератури резултат окоштале представе о континуитету града и његовог имена кроз вјекове, иако на њему до сада нијесу установљени никакви сигурни римски архитектонски радови.²¹

Погрешно тумачење облика Анагастум утицало је да се настанак Оногошта чвршће веже за касноантички период. Отуда потичу тврдње да се на њему запажа касноантички начин градње, да су га зидали Готи, или како мисли М. Суић, домаће ромејско становништво, можда и прије успоставе готске власти, да би секундарно постао сједиште готског комеса по којем је добио име.²² У Никшићком пољу постоји више локали-

²⁰ Прва археолошка ископавања Оногошта извршена су током 1988. године и том приликом је на простору Горњег и Доњег града отворено укупно осам сонди. Наредно истраживање је изведено 2015, а последње 2019. године, и оба су била ограничена на простор Горњег града. Дакле, иако је доњоградски простор потенцијално најважнији дио овог локалитета за добијање података о развоју овдашњег насеља, археолошки је само површно истражен.

²¹ Отуда потиче и тврдња Ђурђа Бошковића, *Проблем урбанизације Дукљанско – Зетског – Црногорског Приморја у Средњем веку*, Историски записи 1–2 (1958) 221, да се на Оногошту још увијек познају остаци касноантичко-рановизантијске тврђаве.

²² М. Суић, *Антички град на Истоћном Јадрану*, 241.

тета са значајним траговима римске културе (Озринићи, Заврх, Штедим итд.), док је Оногошт за сада сиромашан таквим налазима. Често помињани солид цара Валентијана, база античког стуба уграђена у зид цистијерне у подграђу и трагови раносредњовјековне насеобине, које се обично наслањају на касноантичке, указују да се они могу очекивати, па ће будућа археолошка истраживања дати јаснију слику о животу на овом локалитету у антици.

Проблем континуитета града

Иако се у Порфирогеновом дјелу *De administrando imperio* Оногошт не помиње, травунијски град Зетливи носи старо предионо име никшићког краја. Оно је одредница за природну оријентацију терена у правцу Зете.²³ Идентичну ситуацију налазимо и у сливу Дрине, гдје се терен жупе Сутјеске током средњег вијека јавља и као Дринаљево.²⁴ Приликом археолошких ископавања Оногошта 1988. године, у подножју Топчана је пронађен комад архаичне словенске керамике са таласастим орнаментом.²⁵ Иако се ради о појединачном налазу, он је важан индикатор раног словенског присуства на овом локалитету. Током задњих ископавања (март – јун 2019), у централном дијелу Горњег града пронађен је новчић византијског цара Лава VI (886–912). То је важан налаз будући да већи дио података Константина Порфирогенита о далматинским склавинијама потиче из времена Лавове владавине. Раносредњовјековни град у Никшићком пољу помиње и дубровачки хроничар Јаков Лукаревић (1551–1615), наводећи да је бугарски краљ Владислав спалио Оногошт, Рисан, Котор, Котор у Босни, Росе и предграђе Дубровника.²⁶ Ријеч је о фрагменту описа Самуиловог похода на Далмацију, чији је извор непознат, па овај податак треба узети с резервом.

Мада се често указује на континуитет оногошке тврђаве и вароши, у средњовјековним документима им нема недвосмисленог помена. Разлог томе је што се у већини случајева не може са сигурношћу утврдити да ли се ти подаци односе на град или на истоимену жупу, па је њихово одређење ствар процјене истраживача. Највећи број подата-

²³ Б. Новаковић, *Порфирогенит о вò Зетлиџи*, 163–170.

²⁴ С. Јиреček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 25; М. Динић, *Земље херцеза св. Саве*, Глас СКА 182 (1940) 171–172; М. Vego, *Tri povelje o posjedima Hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Most, часопис за культуру и друштвена питања 19–20 (1978) 125.

²⁵ *Извјештај са археолошких истраживања локалитета „Оногошт“ у Никшићу*, Титоград 1988, 13.

²⁶ *Copioso ristretto de gli annali di Rausa, libri quattro*, in Venetia, Ad Instantia di Antonio Leonardi, 1605, 9.

ка о Оногошту потиче из дубровачке и которске архивске грађе,²⁷а његов најранији датирани помен (Anagastum) је из Статута града Дубровника.²⁸ Најпознатији је свакако онај из повеље цара Уроша Дубровчанима, која је писана у Оногошту 1362. године.²⁹ У Љетопису попа Дукљанина Оногошт је жупанија,³⁰ али је спорно вријеме настанка тог дјела.

У повељама њемачког цара Фердинанда III и арагонског краља Алфонса V Напуљског упућеним херцегу Стјепану 1444, 1448. и 1454, међу тврђавама и утврђеним насељима која су припадала херцегу на овом подручју се помињу Будош, Острог и Сусјед,³¹док је Оногошт само обласни назив.³² Важно је напоменути да су у повељама наведена само утврђена мјеста, односно да су изостављене вароши које немају тврђаву, па за сада нема доказа да је у вријеме турских освајања тврђава Оногошт имала одбрамбену намјену.³³

Стабилизација турске власти одмах по освојењу Херцеговине имала је за посљедицу постављање нових органа власти у освојеним крајевима и градовима. Оногошт у то вријеме не налазимо међу важнијим центрима. У пописном дефтеру за Босански санцак из 1468/1469. и у попису санцака вилајета Херцеговина из 1477. помиње се само нахија Оногоште. Ни у турским пописима из XVI вијека Оногошт се не јавља

²⁷ E. Kurtović, *Dubrovačka građa o Onogoštu u srednjem vijeku*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) 6 (2019) 129–152; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih ple-mena u kotorskim spomenicima [XIV–XVI vijek]*, knj. II, Titograd 1974, 145–148.

²⁸ V. Bogišić, C. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusiicompositus anno 1272*, liber II, caput XXIV, Zagrabiae 1904.

²⁹ P. Михалчић, *Прилог српском дипломатару. Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава Воји-новића упућене Дубровнику*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 39/3–4 (1973) 226–232.

³⁰ Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд - Загреб, 1928, 325.

³¹ М. Динић, *Земље херцега св. Саве*, 177–179; М. Вего, *Насеља босанске средњовјековне државе*, Сарајево 1957, 23, 87, 111.

³² Зато се и М. Ковачевић, *Градови и утврђења*, 123, пита: „Значи ли то, можда, да се и ранији по-мени имена Оногошт у средњем веку односе на жупу, а не на град, који је запустео после Гота, или нешто касније, па тек у турско време обновљен?“ У кратком прегледу историје тврђаве и града Ј. Ивовић, *Обнова тврђаве од 1701–1713. године*, Никшићке новине 6 (1961) 4, покушава одгонетнути када је он могао запустјети, и констатује: „Ми не знамо да ли је обновљен током средњег вијека. Склони бисмо били да вјерујемо да негдашњи римски војнички логор, срушен за вријеме сеобе Словена није ни обнављан, као ни Дукља, Епидаур и Солин, али за то немамо доказа“. Према М. Правилковићу, *Иззејштај...*, 3, средњовјековни град Оногошт се на локацији „Бедем“ може само теоретски претпоставити јер се у изворима Оногошт помиње само као жупа, а не и као мјесто са карактеристи-кама средњовјековне урбане традиције.

³³ Према предању, до коначног пада никшићког краја под турску власт долази након освојења града на Моштаници: А. Лубурић, *Орловићи и њихова улога у црногорском бадњем вечеру*, Београд 1934, 52–57.

као тврђава или варош.³⁴ За њих не знају ни Марин Болица и Евлија Челебија. Због сукоба са поданицима и коалицијом хришћанских држава, Турци су средином XVII вијека намјеравали да у Оногошту подигну утврђење.³⁵ Један од разлога његове касне изградње су њихове добре позиције у Боки према Венецији.

Према Петру Шобајићу, тврђава Оногошт је током XVI и XVII вијека била у рушевинама.³⁶ Насупрот њему, Храбак подржава тезу о континуитету тог насеља. Позивајући се на М. Васића, он истиче да је варош са својим утврђењима постојала још крајем XVI вијека.³⁷ Међутим, код Васића налазимо управо супротне ставове: да се Оногошт у турским пописима из XVI вијека не помиње као насеље, да је био у рушевинама све до краја XVII вијека и да су Турци уз њега, као и уз друга ново-подигнута утврђења, саградили сасвим ново градско насеље.³⁸ Помену Никшића и Оногошта из 1597, 1649, 1651. и 1692. за Храбака су докази о постојању истоимене вароши,³⁹ мада се она у њима не помиње.

Изричит помен града Никшића (*Onogosti et Nicholsich*) Р. Ковијанић налази у дјелу Маријана Болице из 1614, али он ту само наводи тадашњу административну подјелу тог краја на нахије Оногошт и Никшић, које ће потом постати једна нахија са таквим двојним називом.⁴⁰ Под именом Оногошт види га и у једном млетачком документу из 1619,⁴¹ али у њему налазимо само помен кнезова из Жупе, Оногошта и Озринића.⁴² Немогућност проналажења недвосмисленог податка о овом граду условила је различита домишљања у тумачењу архивских података.⁴³

На Оногошту су до сада пронађени трагови раносредњовјековног живота и турског присуства током XVIII-XIX вијека, док се описи његове средњовјековне вароши заснивају на аналогијама и домишљањима. У околини му нијесу забиље-жени ни топоними карактеристични за средњовјековна подграђа, какви постоје у Штедиму, гдје је према предању био град Моштаница, или у Никшићкој жупи код брда Градине, гдје се налазило тамошње управно средиште.⁴⁴ То нас враћа на Ева-нсо-

³⁴ *Историја Црне Горе*, књ. III/1, Титоград 1975, 505.

³⁵ Р. Вуторас, *Gospa od Škrpjela*, Сарајево 1928, 139.

³⁶ П. Шобајић, *Никшић - Оногошт*, 29, 47.

³⁷ Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, Београд 1997, 153.

³⁸ М. Васић, *Градови под турском влашћу*, у: *Историја Црне Горе* III/1, 503–525.

³⁹ Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 153.

⁴⁰ Р. Ковијанић, *Помену crnogorskih plemena...*, 143.

⁴¹ Исто.

⁴² Г. Станојевић, *Један случај отимања млетачке поште 1619. године*, *Историјски записи* 22/1 (1965) 155–157.

⁴³ Т. Никчевић, *Монографија Никшића*, Загреб 1972, 29.

⁴⁴ Б. Новаковић, *Топономастички трагови феудалних односа на примјеру жупе Оногоште*, *Трибунија* 12 (2009) 133–145.

ву констатацију да му је већина зидина релативно скорог датума,⁴⁵ и уједно објашњава зашто су Дубровчани турске грађевинске радове на Оногошту 1712. године називали „нова варош Никшићи“.⁴⁶

Турски град

Радови на изградњи тврђаве започети су 1701. под надзором херцеговачког паше Реџепа Шејића, који је већ 1703. убијен у Дробњаку.⁴⁷ Наредне године су у Оногошт упале турске снаге, пред којима се становништво повукло у планине.⁴⁸ Према предању које је средином XIX вијека Иван Драгићевић Никшић записао међу требјешким исељеницима у Русији, турски град је настао након што су се Никшићи покорили паши Махмудбеговићу, који их је амнестирао.⁴⁹ То има смисла, будући да је Ходаверди-паша Махмудбеговић 1705. надзирао завршне радове на оногошкој тврђави, а племена је умиривао давањем амнестије.⁵⁰ Посада и становништво Оногошта били су на великим искушењима 1711. усљед напада устаничке војске и Руса, којима су успјели одољети. Због пријетњи од нових сукоба присту-пило се додатном утврђивању, па је задњим великим радовима руководио Дурмиш-паша 1713. године.⁵¹ Том приликом бедеми су надзидани за два лакта, израђене су пушкарнице и лежишта за топове, а материјал је узиман и са приватних кућа.⁵²

Мада се сматра да су Турци обнову тврђаве започели након Карловачког мира, постоје вијести и о њеној ранијој градњи. На основу анализе једне царске наредбе, Милан Васић закључује да је Оногошт саграђен у вријеме пада Новог, и да је наредне 1688. имао посаду од 120 војника.⁵³ Међутим, према преводу Ешрефа Ковачевића, анализиран документ је издат у августу 1714, а наведене године се не могу довести у везу са изградњом тврђаве и успостављањем војне посаде у њој.⁵⁴ У ферману о неферима тврђава Оногошт и Банвир из 1713. стоји: „На самој граници исламијета, гдје се налази тврђава Оногоште, 1103.

⁴⁵ А. Ј. Evans, *Illyrian letters*, 203.

⁴⁶ *Историја Црне Горе* III/1, 523.

⁴⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III, бр. 5741, 5742.

⁴⁸ Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 156.

⁴⁹ *Казивање старих Требјешана*, фототипско издање, Никшић 1973, 6–10.

⁵⁰ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње 1955, 53; Е. Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*, Sarajevo 1989, 120.

⁵¹ Ј. Ивовић, *Обнова тврђаве*.

⁵² Ф. Онганиа, *Црна Гора – извјештаји млечачких провидура: 1687-1735*, Подгорица 1998, 125.

⁵³ *Историја Црне Горе* III/1, 523.

⁵⁴ В. Шакотић, *Три вијека никшићке тврђаве (1701–2001)*, Никшић 2001, 21.

године је поново подигнута тврђава и у њу настањени нефери⁵⁵. Према хришћанском рачунању времена то је 1691/1692. година. И овај податак треба узети са резервом будући да је у Морејском рату тврђава обновљена млетачком иницијативом, а током наведених година није познат никакав турски уплив на никшићку територију.⁵⁶ Ферман је одговор Порте на писмо Ебу Бекира, намјесника Херцеговачког санџака, у којем је он дао преглед стања на терену. М. Мемич објашњава да је те године у ствари формирана војна посада нефера од избјеглих породица из Рисна и Новог, иако тврђава још није била изграђена.⁵⁷

У том смислу говори и једна наредба босанском валији из 1701. у којој се предлаже проширење и утврђивање паланке коју су млетачки људи саградили у Никшићу.⁵⁸ Из исте године је и предрачун трошкова за обнову тамошње тврђаве. Предложене су двије варијанте: „(а) Нову цитаделу подићи у месту Растока, где је Али-паша Ченгић био ударио темеље, и где се могло сместити 200 кућа, 20–30 дућана и једна џамија (за што је требало припремити око 3500 гроша) или (б) претворити постојећу паланку у праву тврђаву (за што је требало припремити 8500 гроша).“⁵⁹ Реализована је друга варијанта.⁶⁰ Мада се на први поглед стиче утисак да је ријеч о различитим локацијама, обје варијанте се односе на локалитет Оногошт. Први предрачун је дат првенствено за градњу Горњег града, на што упућује и ције-на радова, док је други подразумијевао реконструкцију читаве тврђаве, тј. паланке саграђене током Морејског рата.

Радови на обнови тврђаве очекивани су прољећа 1701. године.⁶¹ Међутим, већ у то вријеме је у западном дијелу Никшићког поља постојала турска паланка са посадом, са капетаном Хусеином на челу, који је на том терену већ дуже био при-сутан због спровођења одлука Кар-

⁵⁵ Е. Мушовић, *Ферман о неферима тврђава Оногошт и Банвир из 1713. године*, Историјски записи 3–4 (1983) 78. Мушовић тврђаву Банвир убицира у Оногошту. Међутим, тим именом је од половине XVII па до првих деценија XVIII вијека називана требињска тврђава. Оногошт и Банвир заиста су се после пада Рисна и Новог нашли на „граница исламијета“, како се каже у документу, као пред-страже према млетачким посједима у приморју.

⁵⁶ Историја Црне Горе III/1, 208; Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 128–136.

⁵⁷ М. Мемич, *Nastanak i širenje islama u sadašnjim granicama Crne Gore*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41 (1991) 172.

⁵⁸ Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 237.

⁵⁹ Б. Храбак, *Немирно стање у касабама на сјеверу Црне Горе у доба кризе и насељавања Арбанаса (XVIII вијек)*, Историјски записи 4 (1987) 64–65.

⁶⁰ Градња Али-паше Ченгића вјероватно пада у 1661. годину, а прекид радова су изазвале несугласице међу самим Турцима: Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 153–154.

⁶¹ Г. Станојевић, *Прилози о учешћу никшићког племена у Морејском рату*, Историјски записи, XIX/1 (1962) 74–75.

ловачког мира.⁶² Иако је познат као први капетан Оногошта, привремени положај му је био у близини моста на Моштаници. Ту се према предању налазио антички и средњовјековни град, код муслимана познат као „шехер Моштаница“, одакле су преносили тесанике за своје куће у новој вароши Оногошту.⁶³ Ипак, Ф. Хафизовић ову турску посаду везује за тврђаву Оногошт, иако је у дефтеру уписана у конкретном селу нахије Риђани, док је обнова тврђаве Оногошт у најбољем случају могла бити тек започета.⁶⁴ Зато у будућим истраживањима не треба занемарити могућност да се на локалитет у Штедиму може односити понека вијест која се приписује Оногошту, па и да су га турске власти бар кратко могле користити.

Реконструкција развоја градских утврда

О изгледу старе никшићке тврђаве можемо судити на основу млетачког плана са почетка XVIII вијека, вјероватно из 1706, на којем су приказане три грађевинске фазе (сл. 4). Тако сазнајемо да су и раније постојали Горњи и Доњи град, али су били мањих димензија. Горњи град је првобитно чинило мање правоугаоно утврђење на централном, уједно и најнеприступачнијем дијелу гребена. Ту се сада налазе топчане и диздарев стан (бр. 8. и 9. на сл. 3).⁶⁵ Од њега је сачуван источни зид дуг 25 m који повезује топчане, као и већи дио сјеверног, који је од Топчане једним дијелом уклоњен. То је учињено након проширења Горњег града, да би се омогућила комуникација између његовог сјеверног и јужног дијела. Преко западног зида је изграђен нови, док је дио јужног уједно и зид јужне топчане. Улаз му је морао бити на тој страни.

Топчане су квадратне куле које својом позицијом и изгледом одају утисак најстаријих видљивих објеката на овом локалитету (бр. 8 и бр. 9). Зидови сјеверне су дужине по 10 m и дебљине 1,25 m, а јужне по 7,5 m и дебљине 1,10 m. Према млетачком плану тај првобитни Горњи град је имао куле на угловима, али двијема западним на терену нема трага. Ту се сада налази засвођена цистијерна и слободан простор. Објашњење налазимо у његовом стилизованом приказу. Комуникација са топчанама омогућена је рампама које су уз источни зид изведене до њихових врхова. Тај насип није досезао зид сјеверне, масивније куле, јер је представљала задњу тачку одбране.

⁶² F. Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb – Sarajevo 2016, 424–425.

⁶³ П. Шобајић, *Никшић-Оногошт*, 9.

⁶⁴ F. Hafizović, *Popis*, 424, нап. 920 и 921.

⁶⁵ Сви нумерисани објекти се односе на слику бр. 3.

Обимнији радови на гребену изведени су тек почетком XVIII вијека, када су подигнуте двије куле: ниска осмоугаона на сјеверном (бр. 7) и кружна на његовом јужном крају, за коју се везује јужни зид Доњег града. Осмоугаона кула је саграђена на истакнутом мјесту са намјеном да штити град од напада из правца сјевера. На њој је видљив остатак зида који ју је првобитно повезивао са зидинама Доњег града, а уклоњен је ради комуницирања у ограђеном простору.

Троспратна кула Небојша је бранила прилаз граду са јужне стране и накнадно је приграђена уз поменуту кружну кулу. Служила је и као магацин за муницију. У њеној близини, у склопу западног зида, налазио се објекат за смјештај страже. Под њим се налази дубока тамница, такозвана Петковача, у коју су на конопе спуштани заточеници.

Као што је речено, да би комуникација Горњим градом уопште била могућа, извршене су одређене интервенције на његовој централној утврди. Уклоњен је зид уз сјеверну топчану, куда се излазило на свод цистијерне, да би се прошло кроз кућу већих димензија у којој је био и диздарев стан. Сјеверна листра јој је дијелом призидана уз сјеверну топчану а западни зид је надзидани градски бедем. На први поглед изгледа као да је кроз њу накнадно пробијен пролаз, али чињеница да кућа има спрат, и да јој улазна врата нијесу на средини, већ на правцу комуникације кроз тврђаву, указује да јој је такав план.

По ивицама гребена је ради боље заштите Горњег града подигнут зид дебљине 1,60 m на западној и 1,10 m на источној страни. Њиме је обухваћен и његов највиши дио, формирајући истурену сјеверну зону тврђаве. Том приликом је уклоњен поменути зид који је осмоугаону кулу спајао са остатком зидина. Проблем је ријешен подизањем четвороугаоне куле у њеном подножју (бр. 6), која је преузела улогу спојнице зидова Горњег и Доњег града. На тај начин је сигурност гребена максимално искоришћена, па он постаје јединствена утврђена цјелина.

Размјештај објеката на гребену указује да нијесу настали у истој грађевинској кампањи и на основу истог плана, већ у накнадним доградњама. Зато кулу Небојшу и зидове на гребену не налазимо на млетачком плану.

Доњи град је на овом плану приказан у облику правилног шестоугаоника, што је такође резултат стилизације. Зидине које су се пружале у раван поља и њихове ивичне куле (бр. 2. и бр. 4.) биле су рањиве, па је уз њих постављена палисада. У такав доњоградски простор постојала су два улаза: сјеверна и јужна кула-капија (бр. 5. и бр. 10), од којих су зидине водиле до гребена. Таква је у основи била и физиономија млетачке паланке, која је наслијеђена од старијег утврђења. Будући да се темељне зоне Доњег града сматрају турском градњом из средине XVII

вијека,⁶⁶ то би могли бити трагови напуштене градње Али-паше Ченгића, о чему ће коначан суд дати будућа истраживања.⁶⁷

На млетачком плану су зидови Доњег града, куле-капије и централна утврда Горњег, означени старијим слојем, и до 1706. углавном нијесу ојачавани. Јужна кула-капија није истраживана, док се темељна зона сјеверне сматра турском градњом.⁶⁸ Новим преправкама битно је измијењен изглед остатка тврђаве. Започете су изградњом камених кула на крајевима источног зида, које су биле утврђене пали-садом. Кула на сјеверном крају имала је квадратну, а супротна осмоугаону основу. Млетачки план указује на три грађевинске фазе, јер су те нове куле, као и палисадне, подигнуте над остацима још старијих. Првих година XVIII вијека и између њих је изграђена сасвим нова, источна кула-капија (бр. 3), која постаје главна градска капија. Прочеље изнад њеног улаза било је у виду плитке квадратне нише у коју је залазио горњи дио лука. При врху нише, између два полумјесеца, стајао је натпис о градњи тврђаве. У зиду испод лука биле су видљиве представе животиња, којима Еванс налази паралеле на оближњим стећцима.⁶⁹

Дакле, у периоду након Карловачког мира радови на обнови тврђаве су започети 1701. под надзором херцеговачког паше Реџепа Шејића. Новим радовима из 1705. руководио је скадарски везир Ходаверди Махмудбеговић, а резултат им је најближи стању приказаном на млетачком плану. Коначан изглед Оногошт добија 1713. након обимних радова којима је руководио султанов изасланик Дурмиш-паша.⁷⁰ Из млетачких извора сазнајемо да је Оногошт у више наврата утврђиван и да су се зидови због лошег квалитета радова често урушавали.⁷¹ То је видљиво и по поправкама истуреног сјеверног дијела Горњег града.

Драгоцјене податке о изгледу ове тврђаве у вријеме њеног освојења оставио је аустроугарски официр Виљем Саурвалд. Он наводи да

⁶⁶ П. Мијовић, *Alata - Рибница - Подгорица*, 80.

⁶⁷ Због неједнаке дужине зидина Доњи град има трапезоидни облик (уп. слике бр. 2. и 3). Источни зид, са кулама, је најдужи (104 m) и најдебљи (2,30 m), слиједе сјеверни (86 m) и јужни зид (66 m) са дебелином темељних зона од 1,45, односно 1,50 m. Све наведене димензије зидина дате су према *Архитектонском снимку основе тврђаве Оногошт* аутора арх. Слободана Вукајловића.

⁶⁸ *Извјештај*, 7.

⁶⁹ А. Ј. Еванс, *Illyrian letters*, 203–204. Један натпис о обнови тврђаве стајао је и над пролазом из Доњег у Горњи град.

⁷⁰ Ј. Ивовић, *Обнова тврђаве*. Према Е. Мушовићу, *Ферман о неферима*, 77, обнова града из 1691–1692. била је главна, а допунских радова могло је бити и након ње. Видјели смо да је тада није ни било, а документи из 1701. и 1713. у којима је ријеч о предрачуну трошкова изградње и ангажо-вању радне снаге дају другачију слику. На тврђави је морало бити и каснијих преправки и доградњи пошто су је Турци користили дуже од једног и по вијека.

⁷¹ Ј. Ивовић, *Обнова тврђаве*, Никшићке новине 8 (1961) 10.

су зидине Доњег града високе 4 m, док су троспратне куле на зидовима предвиђене за пјешадијску одбрану. Интересантан је његов опис Доњег града: „Круна сјеверног, источног и јужног фронта доњег отсека је изрецкана, а завршава се у облику банка (клубе), која пролази кроз куле, а њим се може ићи поврх зидова сва три фронта. Сухомеђни зид између града и доњег отсека је такође као банкет удешен за одбрану са истока, који је и овде у виду зиданих степеница удешен и проходан је.“⁷²

У оквиру зидина Доњег града пронађена су два објекта за водоснабдијевање. Близу главне градске капије је квалитетно грађена и добро очувана цистијерна, унутрашњих димензија 10,5 x 2,75 x 3,45 m (сл. 5). У близини јој је бунар већих димензија (сл. 6), чији је положај видљив и на Евансовом плану, а недалеко је био још један, унутар куле.

Функције тврђаве

Недостатак историјских извора и недовољна археолошка истраженост лока-литета онемогућују ближе одређење намјене ове тврђаве кроз вјекове. Позиција на узвишењу указује на њен војно-одбрамбени, односно рефугијални карактер. Пошто су такве утврде биле углавном мањих димензија, што је случај и са старим дијелом Оногошта, обично нијесу биле стално настањене. Неке су временом постале сједи-шта војних заповједника, феудалаца, разних чиновника, често и самих владара, па се због смјештаја стамбених и других објеката уз њих развија проширено градско подручје опасно бедемима, тзв. градско насеље. За сада не постоје сигурни подаци о утврђеном средњовјековном подграђу Оногошта. Млетачки план приказује старије зидине Доњег града, али њихову старост тек треба утврдити. Испод тврђаве, на супротној страни гробена, налази се село Попи. Постоје индиције да се ту налазио манастир и зграде некадашње митрополије, а претходно и двор Немањића.⁷³ Почетком XVIII вијека те објекте запосједају Мушовићи, капетанска породица турског Никшића.

Наша најзначајнија средњовјековна насеља настала су срастањем тврђаве као локалног политичког центра и вароши у њеном подграђу, или тако што би варошко насеље временом осим привредног постало и политички центар, па би добило зидине. Вароши су се развиле из некадашњих тргова, а они су настајали на мјестима повољним за размјену, што значи да њихове локације не морају бити у вези са поменути

⁷² М. Вукчевић, *Сауервалдов дневник*, Београд 1931, 40–41. Виљем Сауервалд је у својству помоћника аустроугарског дипломатског представника барона Темела бора-вио у Црној Гори током 1877. и 1878. године.

⁷³ П. Шобајић, *Никшић - Оногошт*, 55–56.

утврђењима. То су обично били економски центри ширих регија, раскрснице путева, а са развојем рударства и мјеста у близини важнијих рудника. Логично је да су ти отворени тргови старији од привредно активних под-грађа градова локалних политичких центара, крај којих се јављају нешто касније, због чега су најчешће лоцирани изван градских зидина.⁷⁴

Оногошт није био рударски центар, а у изворима не постоје подаци о тргу или вароши у његовом подграђу. О привредном значају наших средњовјековних градова много говори и величина њихове дубровачке колоније, којој овдје нема помена.⁷⁵ Многи значајни градови, као на пр. Бобовац, који је у другој половини XIV вијека био сједиште босанских владара, није привлачио трговце већ углавном посланике и друга званична лица. Слично је могло бити и са Оногоштом. За разлику од лакше проходног правца преко Гацка и Пријепоља, који је повезивао приморје са залеђем, пут који је пролазио кроз Оногошт водио је преко високих планина и висоравни. Повремени боравак владара у овој жупи условљен је прије свега њеним стратешким положајем према Зети, Требињу и Приморју.

И поред уложених напора на утврђивању поузданих чињеница о настанку тврђаве Оногошт, њеном трајању и уопште о животу на том локалитету, није се постигло много. За то су неопходна обимнија археолошка истраживања, посебно његовог доњоградског простора, али док се не истражи и локалитет на Моштаници о томе неће бити могуће дати коначан суд. То отвара широк простор за будућа истраживања. Овај чланак је замишљен као њихов подстицај.

⁷⁴ P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu [arheologija] 18 (1963) 186–189. Локално предање каже да је на Моштаници била трговачка варош. Њена позиција крај старог моста и на раскрсници важних путева говори у прилог историчности таквог предања. Ипак, нема архивских података који би то потврдили, нити је локалитет археолошки истраживан. Осим трагова зидина и ровова, тамо је налажен антички и средњовјековни новац. Максим Шобајић, *Брдска слобода III* (у рукопису), најстарији истраживач прошлости никшићког краја, био је чврсто увјерен да је никшићки Бедем „турски град“, а да су антички град и средњовјековни Оногошт били на Моштаници.

⁷⁵ У западном дијелу Никшићког поља забиљежен је топоним *Дубровачки вир*: Д. Петровић, *Микро-топономастика Никшићког поља*, Прилози проучавању језика 2 (1966) 126. Аутор наводи да је један његов информант на том мјесту нашао новчић са натписом „Рогоза“. Натпис је навео по сјећању, и очигледно се односио на Рагузу. На том терену се из планина спуштао пут који је водио из Дубровника и Боке за Оногошт и даље за унутрашњост. Дуж трговачких путева постојале су бројне караванске станице и одморишта, па би овај топоним могао бити свједочанство о једној од њих.

Bojan NOVAKOVIĆ

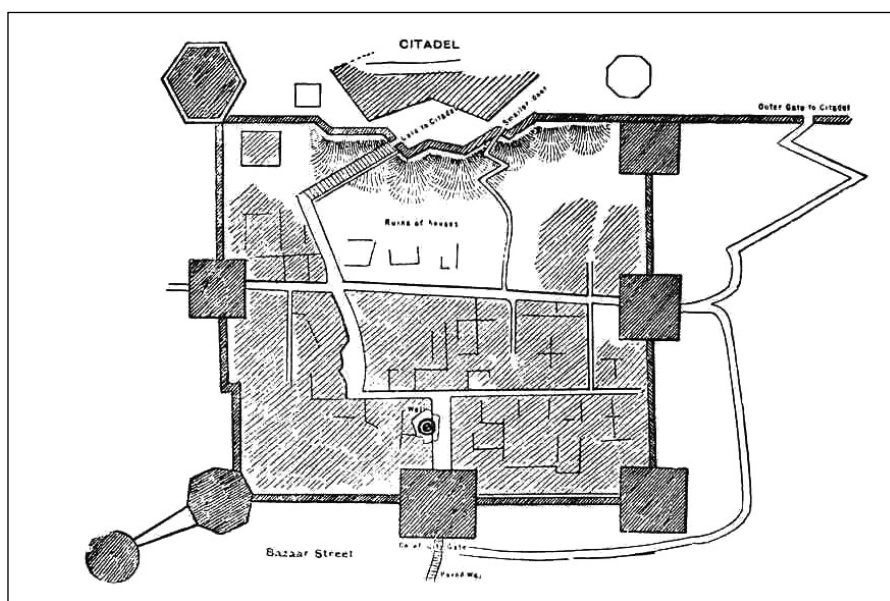
ONOGOŠT FORTRESS

Summary

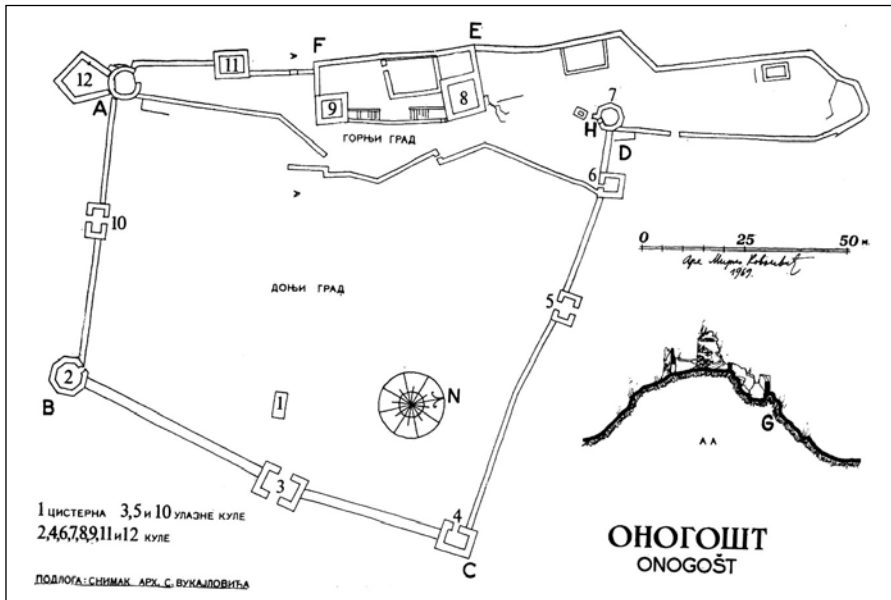
The author gives out new perspective about genesis of the Onogošt fortress, its history, architecture and name. The omnipresent insistence upon the existence of the Roman and the Gothic foundations bestowed upon this town the aura of ancientness even though these suppositions still remain archeologically unconfirmed. Although there are some indications of the activities taking place in this locality in the Early Middle Ages, medieval origin of its walls is missing an unequivocal confirmation. The notions of the medieval livelihood that we often come across in the books are not founded on the original data and substantive clues, but rather exclusively on presumptions and analogies tied to other cities existing in that era. The claim that the name Onogošt originates from the late antiquity is also wrong given that, seen by its structure, the word corresponds to a number of similar toponymes composed from the Slavic personal names containing the *-gostь* component. The historical sources bear no mention of town of Onogošt in times of Turkish conquests or long afterwards. The Turks attempted to build a fortification in Onogošt during the Cretan War (1645-1669) but failed to fully execute their intention. The Venetians partly completed this task during the Morean War (1684-1699), and the Turks managed to construct a strong fortification in this location subsequently to the Treaty of Karlowitz (1699). The main works took place between 1701 and 1713 and afterwards Onogošt becomes the biggest military garrison in Herzegovina. Settling of the Muslim people migrating from the wider surroundings to the area neighbouring the fortress resulted in creation of an oriental settlement.

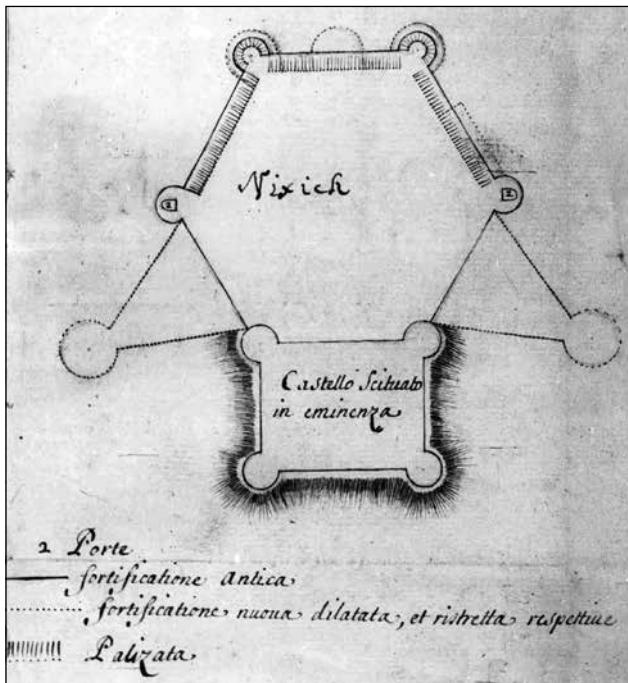
Сл. 1. Поглед на тврђаву из правца запада

Сл. 2. Евансов план никшићке тврђаве

Сл. 3. Никшићка тврђава према арх. С. Вукаловићу

Сл. 4. Млетачки план никшићке тврђаве

Сл. 5. Унутрашњост цистијерне

Сл. 6. Бунар